Krishak Education Society's

Arts, Commerce and Science College, Arvi

NAAC "B+" (Third Cycle)

Dist.Wardha, Maharashtra . Email-principal_acscrv@rediffmail.com

Criterion 3: Research, Innovation and Extension

Estd.) Krishak Education Society's (1963

Arts, Commerce & Science College, Arvi

NAAC "B+" Grade
Tah. Arvi, Distt. wardha. ☎ (07157) 222070, 222307
E-mail - principal_acscrv@rediffmail.com

Principal
Dr. H. R. Virulkar

President
Adv. D. N. Kale

Ref. No. SR / IQAC

Date: 07-08-2023

Declaration

This is to declare that the information, reports, true copies, and numerical data etc. furnished in this file as supporting documents is verified by IQAC and found correct.

IQAC Co-ordinator
Arts, Comm. & Sci. College
Arvi

PRINCIPAL
Arts, Commerce & Science
College, Arvi, Dist. Wardha.

मराठी अर्थशास्त्र परिषद
४४ वे राष्ट्रीय अधिवेशन
दि. ११, १२ व १३ मार्च २०२२
Aadhar Publication

 ISBN 978-93-913-05-62-8

३२	भारतातील नोटबंदीचे परिणाम	डॉ. जे. एस. इंगळे	१७५
३३	सर्व समावेशक विकासासाठी नियोजनाची - निती	प्रो.डॉ. सानप गोरक्षनाथ कचरू प्रा. काळे निलम निवृत्ती	१७७
३४	चलनाच्या विमुद्रीकरणाची उद्दीष्टे गाठण्यात अपयशी ठरलेले एक धोरण	डॉ. संभाजी शिवाजी सावंत	१८२
३५	शेती व्यवसायातील आर्थिक स्थित्यंतराचा आढावा	डॉ. सुनिल अण्णा गोरडे	१८६
३६	भारताचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार व आर्थिक स्थित्यंतरे	प्राचार्य डॉ. विजय एच. नागरे	१९१
३७	भारतातील वर्तमान दशकातील आर्थिक स्थित्यंतर : विमुद्रीकरण	हेमराज चौधरी	१९८
३८	भारतातील वर्तमान दशकातील आर्थिक स्थित्यंतरे विशेष संदर्भ – नोटबंदी आणि कोरोना महामारी	संतोष दळवी	२०३
३९	वर्तमान दशकातील भारतातील आर्थिक स्थित्यंतरे	डॉ. लाजवंती टेंभुर्णे	२११
४०	भारतातील विद्यमान दशकातील आर्थिक स्थित्यंतरे	डॉ. सुहास आव्हाड, डॉ. गणेश वाळुंज	२१६
४१	भारताच्या आर्थिक विकासातील पायाभुत घटक रस्ते विकास	प्रा.डॉ. राजश्री रायभोग	२२२
	अण्णाभाऊ साठे यांचे आर्थिक विचार		
४२	अण्णाभाऊ साठे यांचे आर्थिक विचार	प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर आ. पुपलवाड	२३३
४३	साहित्यरत्न अण्णाभाऊ साठे यांच्या सामाजिक व आर्थिक विचारांचा आढावा	प्रा. डॉ. मोहन बळीबा शिंदे	२३६
४४	अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील आर्थिक समिक्षा	श्री. सचिन नागोराव कसबे	२४०
४५	अण्णाभाऊ साठे यांचे आर्थिक विचार	प्रा. जगदीश वाटमोडे डॉ. संजय धनवटे	२४३
४६	अण्णाभाऊ साठे यांचे आर्थिक विचार	डॉ. रामेश्वर मा. भिसे डॉ. प्राजक्ता वि. पोहरे	२४९
४७	लोकशहीर अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील आर्थिक विचार एक विश्लेषण	डॉ. बा. आ. साबळे	२५३

 ISBN 978-93-913-05-62-8

भारतातील वर्तमान दशकातील आर्थिक स्थित्यंतर : विमुद्रीकरण

प्रा.हेमराज चौधरी

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी, जि. वर्धा.

मो.नं. ९०९६९२११४२

आ.जी.स.क. १४९४

ई.मेल- hemchou3@gmail.com

प्रस्तावना :—

काळा पैसा आणि बेकायदेशीर व्यवहारांना आटोक्यात आणण्यासाठी विमुद्रीकरण करण्यात आले. काळा पैसा रोखण्यासंद ति २०१४ च्या अर्थसंकल्पातील विशेष अन्वेषक पथकनिर्मिती, काळा पैसा आणि कर आकारणी कायदा —२०१५, बेनामी व्यवहार कायदा—२०१६, स्वित्झर्लंड सोबतचा माहिती विनिमय करार, उत्पन्न प्रकटीकरण योजना इ. उपाय योजनांचा समावेश होतो. एवढया उपाययोजना करुनही काळया पैशावर नियंत्रण येत नसेल तर विमुद्रीकरणासारखा कठोर निर्णय सरकारला घ्यावा लागतो. यापुर्वी १९४६ आणि १९७८ ला भारतात विमुद्रीकरण झाले होते, सामान्य माणसाच्या जीवनावर त्याचा फारसा परिणाम झाला नव्हता. परंतु ८ नोव्हेंबर २०१६ च्या विमुद्रीकरणाच्या निर्णयाने सर्वसामान्यांच्या जीवनावर खोलवर परिणाम झाला. तरीही काही सकारात्मक गोष्टी घडून येण्यास निश्चितच वाव आहे.

नोटबंदीनंतरच्या सुरुवातीस रब्बी हंगामात पेरणीखालील क्षेत्र गाठेगाठ ...... होते. १५ महिन्यापुर्वीचा विमुद्रीकरणाच्या परिणामाचा विचार करता आज भारताच्या अर्थव्यवस्थेबाबत बऱ्यापैकी आशावादी दृष्टीकोन निर्माण झाला आहे. अनिश्चिततेचा पदर पुर्वापेक्षा नक्कीच कमी झाला आहे. नोटबंदीने दिलेला मनस्ताप आणि यातना हळूहळू विसरल्या जात आहेत, भारतीय अर्थव्यवस्थेसंबंधीचा जागतिक मुद्रानिधीचा दृष्टीकोन सकारात्मक बनला आहे. मूडीज कडून उंचावले गेलेले पतमानांकन आणि जागतिक बँकेकडून व्यापार—व्यवसायाच्या सुल तेसाठीच्या दर्जामध्ये केल्या गेलेल्या वाढीने अर्थव्यवस्थेला शाबासकीची थाप मिळाली आहे. बँकाच्या पतपुरवठयातील वाढीची चिन्हे, निर्यात कामगीरीमध्ये झालेली अल्प सुधारणा, पाया ूत सुविधांवरील वाढीव खर्च, गृहनिर्माण कार्याला चालना देण्यासाठी चालविलेली धडपड या गोष्टी निश्चितच मागणीमध्ये वाढ घडवून आणेल.

मागील काही वर्षापासून भारतीय अर्थव्यवस्थेला काळया पैशाचे ग्रहण लागले आहे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील काळा पैसा उत्तरोत्तर वाढत जावून अर्थव्यवस्था खिळखिळी झाली आहे आणि

 ISBN 978-93-913-05-62-8

त्यातून एक समांतर अर्थव्यवस्था निर्माण झाली आहे. करचुकवेगीरी,भ्रष्टाचार, अवैध व्यवहार, फसवणूक यातून हा काळा पैसा तयार झाला आहे आणि त्यातून बरेच अनिष्ट परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर घडून आलेत आणि घडून येत आहे. त्या दृष्टीकोनातूनच केंद्र सरकारने ८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी एक ऐतिहासिक निर्णय घेवून चलनातून ५०० व १००० रुपयाच्या नोटा बाद केल्या त्याचा काळया पैशावर काय परिणाम झाला? काळा पैसा खरोखरच दृष्टीपथात आला काय? या दृष्टीकोनातून प्रस्तुत संशोधनलेख मांडण्यात आला आहे.

संशोधनाचा उद्देश :

- काळा पैशाविरोधात यापुर्वी योजलेल्या उपाययोजना अभ्यासणे.
- विमुद्रीकरणाचा काळया पैशावरील व अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम अभ्यासणे.
- काळा पैसा कमी करण्यासाठी विमुद्रीकरणाबाबत प्रभावी उपाययोजना सूचविणे.

संशोधन पद्धती :

संशोधनासाठी दुय्यम तथ्यांचा वापर केला आहे.

ज्या पैशावर प्राप्तीकर आणि इतर कर आकारले नाहीत, असा पैसा म्हणजे काळा पैसा होय. हा काळा पैसा देशात आणि विदेशात साठवला जातो. ज्या देशात शुन्य कर आहे, त्या देशात एखादी कंपनी स्थापन करुन हा काळा पैसा पांढरा केला जातो. थोडक्यात या पैशावर कर आकारला जात नाही, त्यामुळे सरकारचे मोठे नुकसान आणि प्रामाणिकपणे कर भरणाऱ्यांवर अप्रत्यक्षपणे अन्याय होतो. हा काळा पैसा रोख स्वरुपात साठवला जातो किंवा स्थावर मालमत्ता, सोने किंवा इतर मालमत्तांमध्ये दुसऱ्यांच्या नांवे गुंतविला जातो. अशाप्रकारे हा पैसा परत पांढरा केला जातो आणि चलनात आणला जातो.

भारतामध्ये विविध स्वरुपात हा काळा पैसा साठवलेला तर आहेच. याशिवाय इतर देशांमध्ये सुद्धा भारतीयांनी काळया पैशाची साठवणूक केलेली आहे. २०१२ मध्ये जाहीर झाल्यानुसार २०१० मध्ये भारतीयांचे ९२.९५ बिलीयन रुपये स्विस बँकेत जमा होते. २०१५ मध्ये इंडियन एक्सप्रेस ने जाहीर केल्यानुसार जिनेव्हा शाखेत १००० च्या वर भारतीयांची खाती आहेत. २०१६ मध्ये उघडकीस आलेल्या पनामा पेपर घोटाळयात सुद्धा अनेक भारतीय मान्यवरांची नावे आहेत.

यावर उपाय म्हणून भारताचे पंतप्रधान माननिय नरेंद्र मोदी यांनी ८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी नोटबंदी जाहीर केली. त्यानुसार ५०० व १००० रुपयाच्या जुन्या नोटा चलनातून बाद केल्या. या नोटांचे मुल्य एकूण चलनाच्या ८६ होते. काळा पैसा शोधून काढणे, भ्रष्टाचार व नकली नोटा

 ISBN 978-93-913-05-62-8

कमी करणे, आंतकवादी कारवायांसाठी वापरण्यात येणारा निधी गोठविणे ही त्यामागची उद्दिष्टये होती.

काळ्या पैशाविरोधातील त्यापुर्वीच्या उपाययोजना :—

- काही विशिष्ट रकमेनंतरच्या व्यवहारासाठी पॅन क्रमांक अत्यावश्यक करण्यात आला. त्यामुळे प्राप्तीकर खात्याला खातेदाराच्या खात्यातील अतिरिक्त रकमेची माहिती मिळविणे सोपे झाले.
- उद्‌गम कराची व्याप्ती वाढविण्यात आली. यामध्ये सहकारी बँक, पतसंस्था, विमा योजनेमध्ये मिळणारे पैसे जे करपात्र आहे, त्यावर उद्‌गम कर कापला जातो. त्यामुळे उत्पन्न आणि उद्‌गम कर या दोहोंची माहिती प्राप्तीकर खात्याकडे जाते.
- काळ्या पैशाचा नवीन कायदा करण्यात आला त्यानुसार भारतात आणि भारताबाहेर मिळविलेल्या उत्पनावर निवासी भारतीयाला कर भरावा लागतो.
- २०१६ मध्ये एक कायदा करून ज्यांच्याकडे अघोषीत उत्पन्न आहे, त्यांनी ते घोषीत करुन ४५ इतका कर, व्याज आणि दंड भरल्यास प्राप्तीकर कायद्यातील दंड आणि अटक यातून सुट दिली जाईल.

काळ्या पैशाविरोधात अशाप्रकारच्या उपाययोजना करुनही भारतातील काळा पैसा अपेक्षेनुसार सरकारकडे जमा झाला नाही. त्यामुळे केंद्र सरकारने ८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी नोटबंदीचा निर्णय घेतला त्यानुसार चलनातील ५०० व १००० रुपयाच्या नोटा चलनातून हद्दपार केल्या.

भारतीय अर्थव्यस्थेवरील — तात्कालिक परिणाम :—

नोटबंदीच्या निर्णयाने तात्काळरित्या काही परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर घडून आले.

- एकूण मुल्यातील ८६ मूल्याच्या नोटा चलनातून बाद झाल्यामुळे दैनंदिन व्यवहारांसाठी पैसा कमी पडू लागला. त्यामुळे क्रयशक्तीत घट होवून मागणी घटली
- पैसा काढण्यासाठी बँकेत लोकांच्या रांगा लागल्या त्यामुळे मागणीनुसार पैसा पुरविणे अशक्य झाले.
- विमुद्रीकरणाच्या सुरुवातीच्या ५० दिवसात जवळपास १०० लोकांचा बळी गेला.
- कृषी क्षेत्रात रब्बी हंगामामध्ये बि–बियाणे, किटकनाशके, खते खरेदी करतांना शेतकऱ्यांचे हाल झाले.
- शेतमालाचे भाव गडगडले. महाराष्ट्र व कर्नाटकमधील शेतकऱ्यांनी कांदे व टोमॅटो रस्त्यावर फेकून दिले.

 ISBN 978-93-913-05-62-8

- जिल्हा मध्यवर्ती बँकाच्या कामकाजावर बंदी आणल्याने ग्रामीण भागातील परिस्थिती आणखीच बिघडली.
- निर्मिती क्षेत्राचा विकासदर कमालीचा घटला.
- लघु उद्योग, कुटिर उद्योग, दुग्ध उद्योग, पोल्ट्री उद्योग, हस्तकला उद्योग यातील कामगार बेरोजगार झाले.

याशिवाय नोटबंदीच्या काळातच स्टेट बँक सहित काही खासगी बँकानी भ्रष्ट मार्गाने श्रीमंत लोक, पुढारी, काळापैसावाले यांना कोटयवधी रुपयांच्या जुन्या नोटा नवीन नोटांमध्ये बदलवून दिल्यात. अनेक ठिकाणी बनावट नोटांची छपाई झाल्याचे उघडकीस आले

विमुद्रीकरणाचे उपकारक परिणाम :

विमुद्रीकरणामुळे काही चांगले परिणाम घडून आले वा घडून येण्याची आशा निर्माण झाली.

- दहशतवादी कारवायांसाठी होणारा अर्थपूरवठा, अमली पदार्थ व मानवी तस्करीत घट झाली.
- प्रधानमंत्री गरीब कल्याण योजना राबवून सरकारने काळापैसा धारकांना योजनेत सह ागी होण्याचे आव्हान केले. या योजनेला काही प्रमाणात प्रतिसाद मिळाला.
- म्युच्युअल फंडात गुंतवणूक करणाऱ्यांच्या संख्येत आणि गुंतवणूक रकमेत वाढझाली.
- दोन लाखांच्या वर शेल कंपन्यांचा छडा लावण्यात आला.
- करमहसुलात वाढ घडून आली.
- करदात्यांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ घडून आली.
- दहशतवाद्यांना नकली नोटांद्वारे होणारा अर्थपूरवठा रोखला गेला.
- जनधन खाते धारकांची संख्या वाढली.
- जनधन खात्यांमधली रक्कम वाढली.
- रिअल इस्टेट क्षेत्रात पारदर्शकता आली.
- नकली नोटा चलनातून बाद झाल्यात.

काळा पैसा व विमुद्रीकरणाच्या यशस्वीतेसाठी प्र ावी उपाययोजना :

- काळा पैसा बाळगणाऱ्या विरोधात कठोर कायदे करुन कठोर शिक्षा व आर्थिक दंडाची तरतूद करणे.
- नवीन नोटांची छपाई अशापद्धतीने करणे जेणे करुन नकली नोटा चलनात येणार नाही.
- रोखरहित व्यवहार करण्यास प्रोत्साहन देणे.

 ISBN 978-93-913-05-62-8

- विशिष्ट रकमेपेक्षा जास्त रकमेचे व्यवहार रोखीने करण्यास मज्जाव करणे.
- विमुद्रीकरणानंतर चलनात आणलेली २००० ची नोट रद्द करणे, त्याऐवजी कमी मुल्याचा नोटा चलनात आणणे.
- देशातील व विदेशातील काळापैसा व करचूकवेगीरी करणाऱ्यांची नावे प्रसारमाध्यमावर जाहिर करणे.
- विख्यात विमुद्रीकरण करतांना पुर्वनियोजन करुन विमुद्रीकरणाचा निर्णय घेणे.

संदर्भसूची –

- अर्थसंवाद त्रैमासिक: आणि केन्सच्या अर्थशास्त्राला तडा गेला, एम.एन.शिंदे (मराठी अर्थशास्त्र परिषद एप्रिल–जून २०१७)
- विद्यावार्ता जर्नल – विमुद्रीकरण : रोकड विरहित अर्थ व्यवस्था आणि किरकोळ व्यापार – वसुंधरा साळुंखे ऑक्टोबर २०१७
- दैनिक लोकसत्ता – काळा पैसा, प्राप्तीकर कायदा आणि २०१६, प्रविण देशपांडे, ३० डिसेंबर २०१६.
- दैनिक लोकसत्ता – नोटाबदल – एक हंगामी जमाखर्च, मंगेश सोमण, २० जाने २०१७
- दैनिक लोकसत्ता – आशेचे पंख पालवले, अजीत रानडे,३१ डिसेंबर २०१७.

भारतातील आर्थिक विचारवंत

Economic Thinkers in India

संपादक

प्राचार्य, डॉ. सौ. पुष्पा सुभाष तायडे

प्रा. मोहन डी. सोनुरकर

प्रा. डॉ. महेंद्र जी. सहारे

■ भारतातील आर्थिक विचारवंत

■ लेखक
डॉ. पुष्पा तायडे

■ संपादक
डॉ. पुष्पा सुभाष तायडे
प्रा. मोहन डी. सोनुरकर
डॉ. महेंद्र जी. सहारे

■ प्रकाशक
गौरी प्रकाशन
प्रतापनगर,
तुकडोजी विद्यालयाच्या मागे,
वार्ड नं.१०, वर्धा
पिन – ४४२००१
☎ ९४२३११९२२१
ईमेल : gouriprakashan4@gmail.com

© प्राचार्य, लोक महाविद्यालय, वर्धा

■ प्रथम आवृत्ती : फेब्रुवारी २०२१

■ मुद्रक
अक्षरम् ग्राफिक्स
वर्धा

■ अक्षरजुळवणी
सचिन थेटे

■ प्रकाशन दिनांक
२३.०२.२०२१

■ ISBN :
९७८-८१-९४९५०३-७-०

■ किंमत
₹ ३००/-

■ Economic Thinkers in India

■ Writer
Dr. Pushpa Tayde

■ Editor
Dr. Pushpa Subhash Tayde
Prof. Mohan D. Sonurkar
Dr. Mahendra G. Sahare

■ Published by
Gauri Prakashan
Pratapnagar,
Behind Tukadoji Vidyalaya,
Ward No. 10, Wardha
Pin - 442001
☎ 9423119221
email : gouriprakashan4@gmail.com

© Principal, Lok Mahavidyalaya, Wardha

■ First Edition : February 2021

■ Printed at
Aksharam Graphics
Wardha

■ Typing, Design & Setting
Sachin Thete

■ Publishing Date
23.02.2021

■ ISBN :
978-81-949503-7-0

■ Price
₹ 300/-

© No part of this book is to be reproduced or utilized in any form or by any means, electronics or mechanical including photocopying without permission in writing from the publisher.

अनुक्रमणिका

- प्राचीन भारतीय आर्थिक विचार : *प्रा. सतिश आर. जाधव* १
- कौटिल्याचे आर्थिक विचार : *डॉ. मीनाताई देविदासराव बोरुळे* ५
- महात्मा फुले यांचे आर्थिक विचार : *प्रा.डॉ. नीरज सुरेश तायडे* १०
- भारतीय विचारवंत दादाभाई नौरोजी यांचे आर्थिक विचार : *प्रा. कु. शुभांगी भगवानजी राऊत* १९
- दादाभाई नौरोजी यांचे आर्थिक विचार : *सिद्धार्थ दवणे* २४
- दादाभाई नौरोजी : आर्थिक विचारधारेतील एक भारतीय विचारवंत : *डॉ. उज्वला ते. कापगते* ३१
- टाटा समूहाचे संस्थापक : भारतीय उद्योग विश्याचा भीष्म पितामह जमशेदजी टाटा (१८३९–१९०४) : *डॉ. गजानन कोटेवार* ३७
- महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार – *प्रा. हेमराज चौधरी* ४५
- महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार – *डॉ. वासंती निचकवडे* ४८
- राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे विचार – *प्रा. डॉ. श्रीकृष्ण बोंढे* ५४
- शाहू महाराज यांची आर्थिक विचारधारा – *प्रा. डॉ. सुभाष गुर्जर* ६३
- पंडित जवाहरलाल नेहरुंचे आर्थिक विचार (१८८९–१९६४) : *डॉ. सौ. पुष्पा सुभाष तायडे* ६७
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारताच्या विकासासाठी आर्थिक तत्त्वज्ञान : *प्रा. डॉ. ममता आर. साहू* ७६
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : एक अर्थतज्ञ : *डॉ. लिलाधर धनसिंग खरपुरीये* ८२
- अर्थतज्ञ बॅरीस्टर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : *प्रा. डॉ. कृष्णा शंकर शहाणे* ८७
- समाजवाद, साम्यवाद आणी गांधीवादी अर्थविचार (डॉ. जे. सी. कुमारप्पाच्या विचार लेखनीतून) : *डॉ. महेंद्र गावंडे, प्राचार्य डॉ. संजय धनवटे* ९५

 ISBN : 978-81-949503-7-0

महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार

प्रा. हेमराज चौधरी
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी, जि. वर्धा.
मोबा. ९०९६९२११४२
ईमेल : hemchou3@gmail.com

आधुनिक भारतीय आर्थिक विचारांच्या इतिहासामध्ये ज्यांची नावे घेतल्या जातात त्यामध्ये महात्मा गांधी यांचे स्थान महत्वाचे आहे. त्यांच्या आर्थिक विचारांचे विवेचन क्रमबद्ध नाही. त्यांचे आर्थिक विचार लेख, भाषणे, पत्रव्यवहार यामधून स्पष्ट होतात. ते केवळ विचारक, नेता, सुधारकच नाही तर राजकीय विचारांना नवीन आयाम देणारे विचारशील चिंतक होते. आपल्या चिंतनात त्यांनी पवित्रता, नैतिकता आणि आध्यत्मिकता या भारतीय मूल्यांना प्रस्तुत केले.

प्रस्तुत शोध निबंधात गांधीजींच्या अनेक विषयाबाबतच्या विचारांपैकी आर्थिक विचारांचा समावेश आहे. गांधीजींचे आर्थिक विचार तत्कालीन आर्थिक समस्या सोडविण्यास कितपत उपयुक्त होते त्यासोबतच किती आदर्शवादी होते आणि वर्तमान काळात त्यांच्या आर्थिक विचारांची समर्पकता किती आहे हे सांगण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आला असून त्याकरिता दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे.

यांत्रिकीकरणासंबंधीचे विचार :

गांधीजी यांत्रिकीकरणाच्या बाजूचे नव्हते. त्यांचा यांत्रिकीकरणाला विरोध होता. त्यांच्या मते मानवाच्या अधोगतीस यंत्र हेच एकमेव कारण आहे. यंत्राला विरोध असल्याचे कारण म्हणजे यंत्रामुळे देशाच्या संपत्तीचे केंद्रीकरण काही थोड्या लोकांकडेच होते. गांधीजी समाजसुधारक असल्याने देशाची संपत्ती केवळ काही लोकांच्या हातात केंद्रीत न होता तिचे विकेन्द्रीकरण झाले पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. यंत्रामुळे बेरोजगारी वाढते म्हणून जेथे श्रमाची कमतरता आहे तेथे यंत्रे उपयोगी पडतात. परंतु भारतासारख्या मुबलक प्रमाणात श्रम उपलब्ध असलेल्या देशात यंत्राचा उपयोग करणे उपयुक्त नाही असे त्यांना वाटत होते. वर्तमान काळात जरी यांत्रिकीकरणाने वेग घेतला असला तरी भारतासारख्या श्रमप्रधान देशात यांत्रिकीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणावर बेरोजगारी वाढलेली आहे. यावरुन त्यांच्या यांत्रिकीकरणाला विरोध असणाऱ्या विचारांची समर्पकता दिसून येते.

ग्रामस्वराज्य विषयी विचार :

गांधीजीच्या मते गांव जो पर्यंत उपेक्षित राहील तो पर्यंत भारत समृद्ध होणार नाही. त्यांच्या मते भारतातील गरीबी निर्मुलन होवून भारत एक आत्मनिर्भर व स्वाभिमानी राष्ट्र बनेल. ग्राम स्वराज्य व शोषणविहीन समाज रचना गांधी विचारांचा प्रमुख आधारस्तंभ होता. म्हणूनच त्यांनी ग्रामीण व्यवसाय व कुटीर उद्योगाच्या पुनर्जिवीकरणावर भर दिला. त्यामुळे शेतकऱ्यांना सुद्धा ज्या काळात त्यांना शेतीचे काम नसते त्या काळात रोजगार मिळेल हा उच्च विचार होता. खरोखरच गांधीजींच्या

 ISBN : 978-81-949503-7-0

भारतासारख्या देशात जेथे श्रमशक्ती विपुल आहे त्याठिकाणी यंत्राचा वापर करुन उद्योगांचे केन्द्रीकरण करण्याऐवजी विकेन्द्रीकरण केलेले असावे. लहान लहान उद्योग ग्रामीण भागात श्रमाच्या साहाय्याने सुरु केले जावेत.

आज शहरांची जी अवाढव्य वाढ झाली आहे. झोपडपट्टी, गुन्हेगारी, प्रदुषण, मालक-मजुर संघर्ष, वाहतुकीची समस्या निर्माण झाली आहे, ती पाहता गांधीजींची विकेन्द्रीकरणाची आणि लघु उद्योगांसंबंधीची संकल्पना किती समर्पक आहे याची प्रचिती येते.

स्वदेशी बाबतचे विचार :

महात्मा गांधीजींचे स्वदेशीबाबतचे विचार अतिशय महत्वपूर्ण आहे. त्यांच्या मते प्रत्येक भारतीयांनी स्वदेशीचा आग्रह धरला तर देशातील उद्योगांना उत्तेजन मिळेल, परदेशातून भारतात येणाऱ्या वस्तूंचे आक्रमण थांबविता येईल. विदेशी वस्तुंची मागणी कमी झाल्यामुळे विदेशात जाणारी संपत्ती थांबेल ती आपल्या देशातच राहील. म्हणून प्रत्येक भारतीयाने भारतात तयार होणाऱ्या वस्तूंचाच वापर करावा. भारतीय जनतेच्या दारिद्र्याला स्वदेशी वस्तूंचा त्याग हे कारण आहे असे गांधीजी सांगतात.

वर्तमान काळात गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता दिसून येते. आज चिनी वस्तूंची मोठ्या प्रमाणावर आयात होवून भारतातील लहान लहान उद्योगधंदे धुळीस मिळाले आहे. त्यामुळे भारतातील दारिद्य वाढत आहे. म्हणून भारतीय लोकांनी आजच्या परिस्थितीत सुद्धा विदेशी वस्तूंचा त्याग करुन स्वदेशी वस्तुंच्या वापराला प्राथमिकता दिली पाहिजे. त्या अनुषंगाने आजही गांधीजींच्या स्वदेशी विषयक विचारांची समर्पकता दिसून येते.

थोडक्यात महात्मा गांधी भांडवलशाही व्यवस्थेच्या उत्पादन, वितरण, नफा तथा एकाधिकारी प्रवृत्ती इत्यांदीच्या विरोधी होते. आर्थिक समस्यांचे समाधान सुद्धा गैरआर्थिक साधनांच्या नैतिक वापराने होवू शकते, यावर त्यांचा विश्वास होता. गांधीजींना अपेक्षित असलेल्या अर्थ व्यवस्थेत त्यांनी मानवतावाद व सद्‌गुणी प्रवृत्तीला प्राथमिकता दिली आहे. श्रम आधारित जीवनाला सर्वोच्च मनुष्योचित जीवन मानले आहे.

●●●

संदर्भ सूची :

१) प्रा. रायखेलकर, डॉ. दामजी (२०११) : आर्थिक विचारांचा इतिहास, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

२) बी. एम. शर्मा, रामकृष्ण दत्त शर्मा, सविता शर्मा (२००५) : रावत पब्लिकेशन, जयपूर

३) सिंह रामजी (१९७३) : गांधी दर्शन मिमांसा, बिहार हिंदी ग्रंथ अकादमी, पटना.

४) डॉ. चतुर्वेदी (२००७) : आर्थिक चिंतन का इतिहास, साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आगरा.

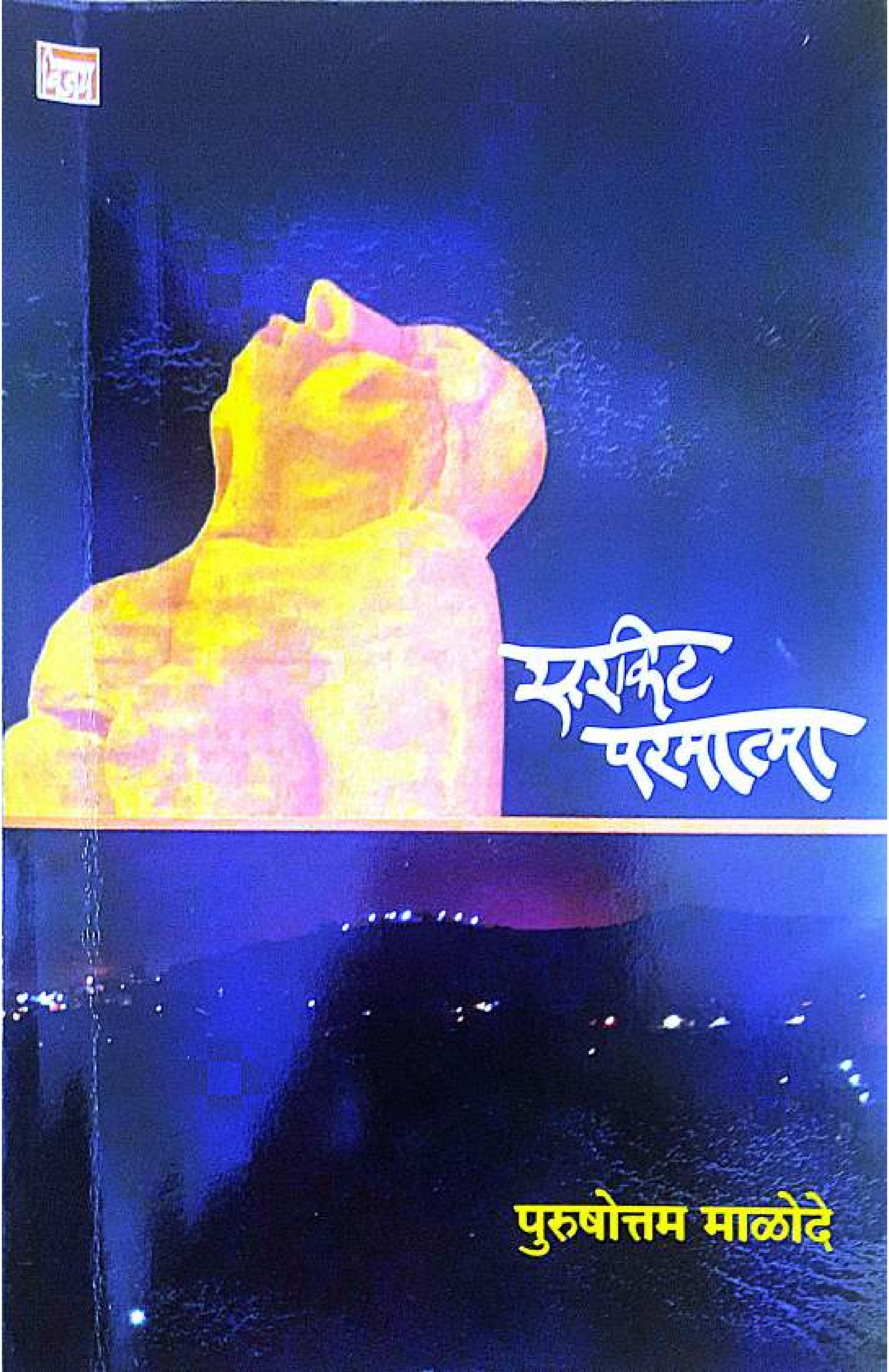
सर्किट परमात्मा
पुरुषोत्तम माळोदे

सरकिट परमात्मा

पुरुषोत्तम माळोदे

विजय प्रकाशन

सरकिट परमात्मा / पुरुषोत्तम माळोदे
Sarkit Parmatma / Purushottam Malode

प्रकाशक
सचिन जगदीश उपाध्याय
विजय प्रकाशन
हनुमान गल्ली, सीताबर्डी,
नागपूर ४४००१२
☎ (०७१२) २५३०५३९
E-mail : info@vijayprakashan.com
Website : www.vijayprakashan.com

© सौ. कल्पना पुरुषोत्तम माळोदे
भ्रमणध्वनी ९५२७२०१३९६

मुद्रणस्थळ
रवीन्द्र आर्ट्स
नागपूर ४४००१२

मुखपृष्ठ
श्री. विद्यानंद हाडके

प्रथमावृत्ती
१६ जुलै २०१९
(गुरुपौर्णिमा)

किमत १६० ₹

ISBN 978-93-87042-67-4

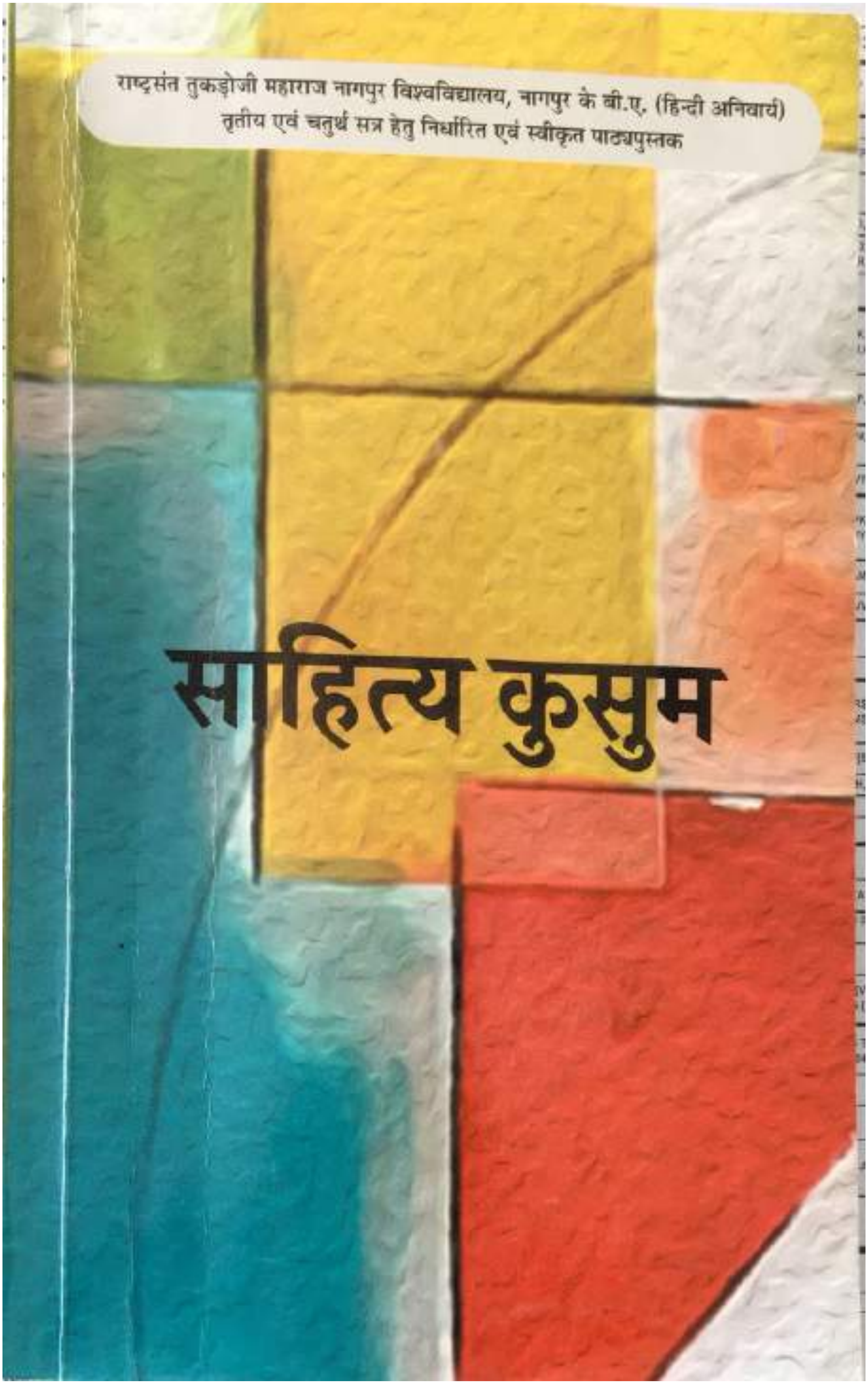
राष्ट्रसंत तुकड़ोजी महाराज नागपुर विश्वविद्यालय, नागपुर के बी.ए. (हिन्दी अनिवार्य)
तृतीय एवं चतुर्थ सत्र हेतु निर्धारित एवं स्वीकृत पाठ्यपुस्तक
साहित्य कुसुम

साहित्य कुसुम

[राष्ट्रसंत तुकड़ोजी महाराज नागपुर विश्वविद्यालय, नागपुर के बी.ए. (हिन्दी अनिवार्य) तृतीय एवं चतुर्थ सत्र हेतु निर्धारित एवं स्वीकृत पाठ्यपुस्तक]

सम्पादक

डॉ. सन्तोष गिरहे

स्नातकोत्तर हिन्दी विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपुर विश्वविद्यालय, नागपुर

डॉ. श्यामप्रकाश पांडे

कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी

डॉ. राजेन्द्र मालोकर

श्री निकेतन आर्टस् कॉमर्स कॉलेज, नागपुर

डॉ. गजानन पोलेनवार

तायवाडे महाविद्यालय, कोराडी

राधाकृष्ण प्रकाशन

ISBN : 978-93-91950-54-5

साहित्य कुसुम

© सर्वाधिकार सुरक्षित

पहला संस्करण : 2022

मूल्य : ₹195

प्रकाशक
राधाकृष्ण प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड
जी-17, जगतपुरी, दिल्ली-110 051
शाखाएँ : अशोक राजपथ, साइंस कॉलेज के सामने, पटना-800 006
पहली मंजिल, दरबारी बिल्डिंग, महात्मा गांधी मार्ग, प्रयागराज-211 001
36 ए, शेक्सपियर सरणी, कोलकाता-700 017
वेबसाइट : www.radhakrishnaprakashan.com
ई-मेल : info@radhakrishnaprakashan.com

मुद्रक
बी.के. ऑफसेट
नवीन शाहदरा, दिल्ली-110 032

SAHITYE KUSUM
Edited by Dr. Santosh Girhe, Dr. Shyam Prakash Pandey, Dr. Rajender Malokar, Dr. Gajanan Polenwar

साहित्य शिखर

राष्ट्रसंत तुकड़ोजी महाराज नागपुर विश्वविद्यालय, नागपुर के बी.ए. (हिन्दी साहित्य)
चतुर्थ सत्र हेतु निर्धारित एवं स्वीकृत पाठ्यपुस्तक

साहित्य शिखर

[राष्ट्रसंत तुकड़ोजी महाराज नागपुर विश्वविद्यालय, नागपुर के बी.ए. (हिन्दी साहित्य)
चतुर्थ सत्र हेतु निर्धारित एवं स्वीकृत पाठ्यपुस्तक]

सम्पादक

डॉ. सन्तोष गिर्हे
स्नातकोत्तर हिन्दी विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपुर विश्वविद्यालय, नागपुर

डॉ. श्यामप्रकाश पांडे
कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी

डॉ. राजेन्द्र मालोकर
श्री निकेतन आर्टस् कॉमर्स कॉलेज, नागपुर

डॉ. गजानन पोलेनवार
तायवाडे महाविद्यालय, कोराडी

राधाकृष्ण प्रकाशन

ISBN : 978-93-91950-61-3

साहित्य शिखर

© सर्वाधिकार सुरक्षित

पहला संस्करण : 2022

मूल्य : ₹60

प्रकाशक

राधाकृष्ण प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड
जी-17, जगतपुरी, दिल्ली-110 051

शाखाएँ : अशोक राजपथ, साइंस कॉलेज के सामने, पटना-800 006
पहली मंजिल, दरबारी बिल्डिंग, महात्मा गांधी मार्ग, प्रयागराज-211 001
36 ए, शेक्सपियर सरणी, कोलकाता-700 017

वेबसाइट : www.radhakrishnaprakashan.com
ई-मेल : info@radhakrishnaprakashan.com

मुद्रक

बी.के. ऑफसेट
नवीन शाहदरा, दिल्ली-110 032

SAHITYE SHIKHAR

Edited by Dr. Santosh Girhe, Dr. Shyam Prakash Pandey, Dr. Rajender Malokar, Dr. Gajanan Polenwar

As per Semester - wise New Syllabus of
Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

A TEXT BOOK OF

Chemistry

B.Sc. SEMESTER - V

Paper I - Organic Chemistry

Paper II - Physical Chemistry

sc/chem/2022-23
Arts, Commerce & Science
College ...
ACC No. 8043
Class No. 530
Page No. 266
Date 05/09/2022

DNYANPATH
PUBLICATION

B.Sc.

DnyanPath Edition

SPECIAL FEATURES

- Content of the book is as per the syllabus of RTMNU, Nagpur.
- Experienced and Professional writers.
- Simplicity of expression yet high quality content.
- Independent section for questions and numerical data
- Inclusion of practical manual.
- Variety in the methods / solutions.
- Multicolor Periodic Table.
- Inclusion of questions bank.

OUR TITLES

- Text Book of Chemistry B.Sc. Semester - I
- Text Book of Chemistry B.Sc. Semester - II
- Text Book of Chemistry B.Sc. Semester - III
- Text Book of Chemistry B.Sc. Semester - IV
- Text Book of Chemistry B.Sc. Semester - V
- Text Book of Chemistry B.Sc. Semester - VI

For Purchase

Scan the Bar code

Available at amazon.in

DnyanPath®
Publication
ISO 9001 : 2015

Maharashtra - Delhi - Gujrat - Chhattisgarh - Telangana - Bihar

Price : 200/-

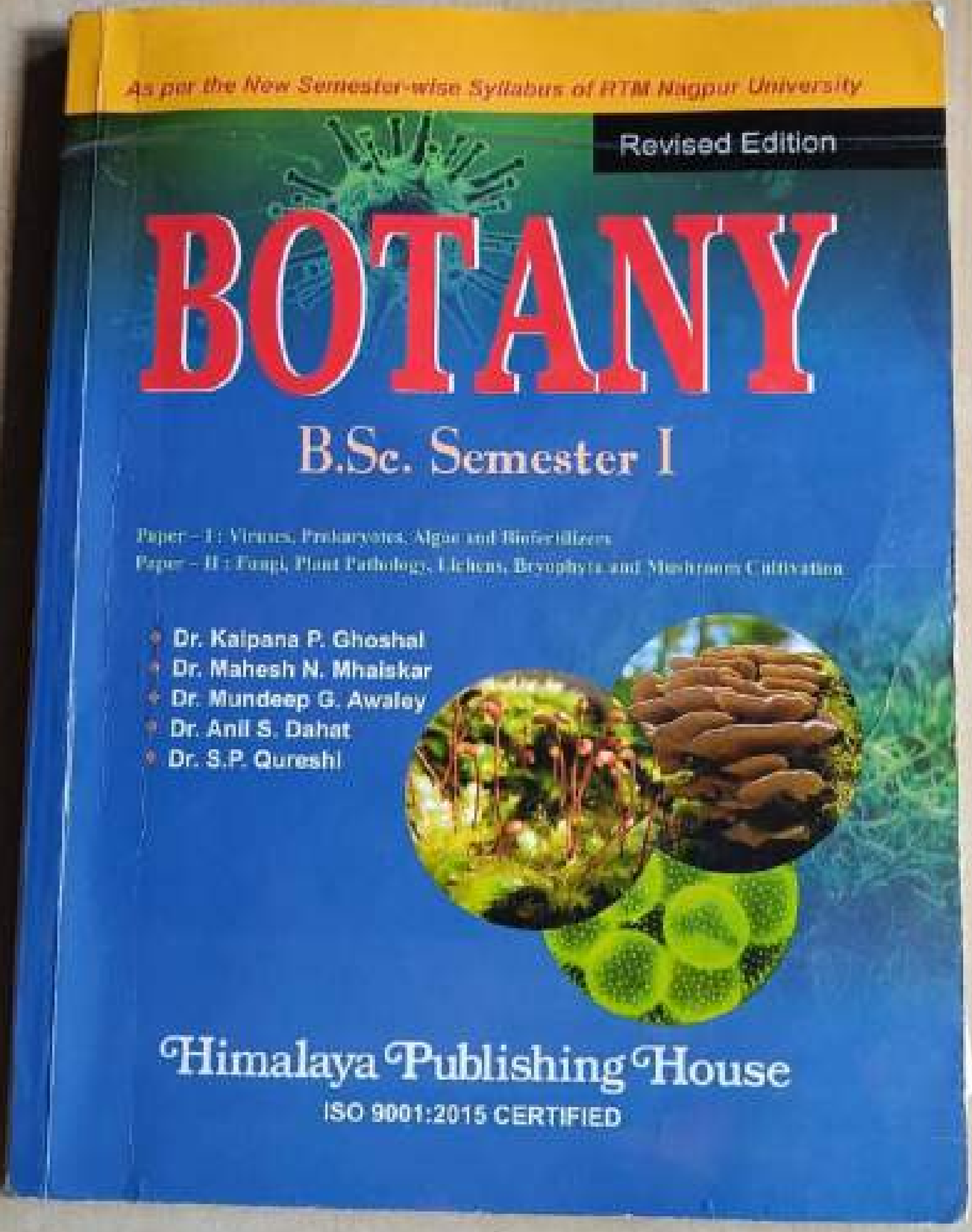
As per the New Semester-wise Syllabus of RTM Nagpur University
Revised Edition
BOTANY
B.Sc. Semester I
Paper – I : Viruses, Prokaryotes, Algae and Biofertilizers
Paper – II : Fungi, Plant Pathology, Lichens, Bryophyta and Mushroom Cultivation
Dr. Kalpana P. Ghoshal
Dr. Mahesh N. Mhaiskar
Dr. Mundeep G. Awaley
Dr. Anil S. Dahat
Dr. S.P. Qureshi
Himalaya Publishing House
ISO 9001:2015 CERTIFIED

© Author
No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording and/or otherwise, without the prior written permission of the publishers.

First Edition	:	2014
Edition	:	2015
Revised Edition	:	2016
Edition	:	2017
Second Revised Edition	:	2018
Edition	:	2019
Third Revised Edition	:	**2020**

Published by : Mrs. Meena Pandey for **Himalaya Publishing House Pvt. Ltd.,**
"Ramdoot", Dr. Bhalerao Marg, Girgaon, **Mumbai - 400 004.**
Phone: 022-23860170/23863863, Fax: 022-23877178
E-mail: himpub@bharatmail.co.in; Website: www.himpub.com

Branch Offices :

New Delhi : "Pooja Apartments", 4-B, Murari Lal Street, Ansari Road, Darya Ganj, New Delhi - 110 002. Phone: 011-23270392, 23278631; Fax: 011-23256286

Nagpur : Kundanlal Chandak Industrial Estate, Ghat Road, **Nagpur** - 440 018. Phone: 0712-2738731, 3296733; Telefax: 0712-2721215

Bengaluru : Plot No. 91-33, 2nd Main Road Seshadripuram, Behind Nataraja Theatre, Bengaluru-560020. Phone: 08041138821; Mob.: 9379847017, 9379847005

Hyderabad : No. 3-4-184, Lingampally, Besides Raghavendra Swamy Matham, Kachiguda, Hyderabad - 500 027. Phone: 040-27560041, 27550139; Mobile: 09390905282

Chennai : New No. 48/2, Old No. 28/2, Ground Floor, Sarangapani Street, T. Nagar, Chennai-600 012. Mobile: 09380460419

Pune : First Floor, "Laksha" Apartment, No. 527, Mehunpura, Shaniwarpeth, (Near Prabhat Theatre), Pune - 411 030. Phone: 020-24496323/24496333; Mobile: 09370579333

Lucknow : House No. 731, Shekhupura Colony, Near B.D. Convent School, Aliganj, Lucknow - 226 022. Mobile: 09307501549

Ahmedabad : 114, "SHAIL", 1st Floor, Opp. Madhu Sudan House, C.G. Road, Navrang Pura, Ahmedabad - 380 009. Phone: 079-26560126; Mobile: 09377088847

Ernakulam : 39/176 (New No. 60/251) 1st Floor, Karikkamuri Road, Ernakulam, Kochi - 682011. Phone: 0484-2378012, 2378016; Mobile: 09344199799

Cuttack : Plot No. 214/1342/1589, Budheswari Colony, Behind Durga Mandap, Cuttack - 753 012, Odisha; Mobile: 09338746007

Kolkata : 108/4, Beliaghata Main Road, Near ID Hospital, Opp. SBI Bank, Kolkata - 700 010, Phone: 033-32449649; Mobile: 09883055590, 07439040301

DTP by : HPH, Nagpur **(Prasad)**

Printed at : Geetanjali Press Pvt. Ltd., Nagpur, on behalf of HPH.

Arts Commerce & Science
Dist. Wardha

As per the Revised Syllabus of RTM Nagpur University
from the Session 2020-21

BOTANY

B.Sc. Semester III

Paper – I : Angiosperm Systematics, Embryology and Indoor Gardening
Paper – II : Angiosperm Anatomy and Horticulture

- Dr. Mundeep G. Awaley
- Dr. Kalpana P. Ghoshal
- Dr. Anil Dahat
- Dr. Mahesh N. Mhaiskar
- Dr. S.P. Qureshi
- Dr. Sandip H. Shende

New Edition

Himalaya Publishing House
ISO 9001:2015 CERTIFIED

© Author
No part of publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording and/or otherwise, without the prior written permission of the publishers.

First Edition	:	2014
Edition	:	2015
Revised Edition	:	2016
Edition	:	2017, 2018, 2019, 2020
Revised Edition as Per New Syllabus	:	**2021**

Published by : Mrs. Meena Pandey for **Himalaya Publishing House Pvt. Ltd.,**
"Ramdoot", Dr. Bhalerao Marg, Girgaon, **Mumbai - 400 004.**
Phone: 022-23860170/23863863; Fax: 022-23877178
E-mail: himpub@bharatmail.co.in; Website: www.himpub.com

Branch Offices :

New Delhi : "Pooja Apartments", 4-B, Murari Lal Street, Ansari Road, Darya Ganj, New Delhi - 110 002. Phone: 011-23270392, 23278631; Fax: 011-23256286

Nagpur : Kundanlal Chandak Industrial Estate, Ghat Road, Nagpur - 440 018. Phone: 0712-2738731, 0712-2721215

Bengaluru : Plot No. 91-33, 2nd Main Road Seshadripuram, Behind Nataraja Theatre, Bengaluru-560020. Phone: 08041138821; Mob.: 9379847017, 9379847005

Hyderabad : No. 3-4-184, Lingampally, Besides Raghavendra Swamy Matham, Kachiguda, Hyderabad - 500 027. Phone: 040-27560041, 27550139; Mobile: 09390905282

Chennai : New No. 48/2, Old No. 28/2, Ground Floor, Sarangapani Street, T. Nagar, Chennai-600 012. Mobile: 09380460419

Pune : First Floor, "Laksha" Apartment, No. 527, Mehunpura, Shaniwarpeth (Near Prabhat Theatre), Pune - 411 030. Phone: 020-24496323/24496333; Mobile: 09370579333

Lucknow : House No 731, Shekhupura Colony, Near B.D. Convent School, Aliganj, Lucknow - 226 022. Mobile: 09307501549

Ahmedabad : 114, "SHAIL", 1st Floor, Opp. Madhu Sudan House, C.G. Road, Navrang Pura, Ahmedabad - 380 009. Phone: 079-26560126; Mobile: 09377088847

Ernakulam : 39/176 (New No. 60/251) 1st Floor, Karikkamuri Road, Ernakulam, Kochi - 682011. Phone: 0484-2378012, 2378016; Mobile: 09344199799

Cuttack : Plot No. 214/1342/1589, Budheswari Colony, Behind Durga Mandap, Cuttack - 753 012, Odisha; Mobile: 09338746007

Kolkata : 108/4, Beliaghata Main Road, Near ID Hospital, Opp. SBI Bank, Kolkata - 700 010, Phone: 033-32449649, Mobile: 09883055590, 07439040301

DTP by : HPH, Nagpur (**Prasad**)

Printed at : Geetanjali Press Pvt. Ltd., Nagpur, on behalf of HPH

ABOUT THE AUTHORS

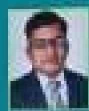

Dr. Nandkishor G. Awale, M.Sc., Ph.D., is working as an Assistant Professor and Head in Department of Botany, Bhawabhuti Mahavidyalaya, Amgaon (NAAC Reaccredited by Grade A) with teaching and research experience of 20 years. He is a recognized Ph.D. Supervisor in the Faculty of Science and Technology of Rashtrasant Tukadoji Maharaj, Nagpur University, Nagpur. Two research students are working under his guidance for their Doctoral Degree. He has completed one Minor Research Project entitled "Induction of Mutation by Gamma Irradiation and EMS in Cajanus Cajan L." funded by UGC. He has published 20 research papers in reputed National and International journals. He has attended more than 30 National and International Conferences/Workshops/Seminars/Symposia in India, Singapore and Malaysia and presented papers. He has organized one National Seminar on "Conservation and Sustainable Utilization of Wetland Flora". He has awarded a certificate for excellent performance as a Lecturer during the academic session 2006-07 by Director of Higher Education, Pune. 25 research projects of M.Sc. Students have been completed under his guidance. His area of interest is Palynology, Cytomorphology and Floristic Biodiversity.

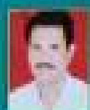

Dr. Mahesh N. Mhaiskar, M.Sc., B.Ed., Ph.D., is presently working as an Assistant Professor in Botany at R.S. Bidkar Arts, Commerce and Science College, Hinganghat, Dist. Wardha. He is teaching the subject at undergraduate level for 16 years. He is recognized supervisor for Ph.D. in Botany, RTM Nagpur University, Nagpur. His research papers have been published in reputed journals and presented at national conferences.

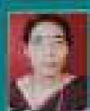

Dr. Kalpana P. Ghoshal, M.Sc., M.Phil., Ph.D., rendering services as an Assistant Professor in Department of Botany, D.B. Science College, Gondia with teaching experience of 14 years at U.G. level and 5 years at P.G. level. She is a recognized Supervisor for Ph.D. in Botany under Science faculty of RTM Nagpur University, Nagpur. She is pursuing MRP funded by UGC under XII Plan. She is a Life Member of Indian National Aerobiological Society. She has published number of research papers in reputed International and National journals. She believes in motivating the students to achieve success in life. Her area of interest is in Palynology, Aerobiology and Ethnobotany.

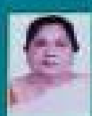

Dr. (Mrs.) S.P. Qureshi, M.Sc., Ph.D., is working as an Assistant Professor in Department of Botany at J.M. Patel College, Bhandara. She has teaching experience of 24 years at UG and PG level. She is recognized Ph.D. Supervisor in Botany, RTM Nagpur University, Nagpur. She has completed MRP funded by UGC under XII Plan. She has published number of research papers in reputed National and International Journals. She is Life Member of international organization of Palaeobotany and Indian Science Congress. Her area of interest is Palaeobotany, Plant Pathology and Ethnobotany.

Dr. Anil S. Dahat obtained his M.Sc. and Ph.D. from the Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. Presently, he is working as an Assistant Professor and Head, Department of Botany at Arts, Commerce and Science College, Arvi, Dist. Wardha. He has a vast teaching experience of 21 years at UG level. His areas of specialization include Mycology and Plant Pathology, Pollination Biology and Reproductive Biology. His several research papers have been published in National and International journals of repute and Proceeding of National and International conferences.

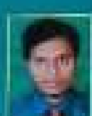

Dr. Sandip R. Shende is the Head, Department of Botany, Dr. C.V. Raman Science College, [illegible], affiliated to Gondwana University. He has Ph.D. from Institute of Science in Palynology and is a [illegible] Medalist and Winner of P.H. Gregory Award for best paper presentation in International Conference of Aerobiology held at Institute of Science in 2005. He had published 4 research papers in reputed journals and presented many papers in national and international conferences. He has teaching experience of 19 years at UG and 4 years in PG level.

www.himpub.com

ISBN: 978-93-5495-397-2 PSB 0216 ₹ 195/-

About the Authors

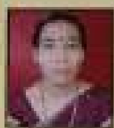

Dr. Kalpana P. Ghoshal, M.Sc., M.Ed., Ph.D., is rendering services as an Assistant Professor and Head in Department of Botany, M.B. Patel College of Arts, Commerce & Science, Deori with teaching experience of 17 years at U.G. level and 5 years at P.G. level. She is a recognized supervisor for Ph.D. in Botany under Science faculty of RTM Nagpur University. She is pursuing MRP funded by UGC under XIIth Plan and Life Member of Indian National Aerobiological Society. She has published number of research papers in reputed international and national journals. She believes in motivating the students to achieve success in life. Her area of interest is in Palynology, Aerobiology and Ethnobotany.

Dr. Mahesh N. Mhaiskar, M.Sc., B.Ed, Ph.D., is presently working as an Assistant Professor in Botany at R.S. Bidkar Arts, Commerce and Science College, Hinganghat, Dist. Wardha. He is teaching the subject at undergraduate level for 15 years. He is recognized supervisor for Ph.D. in Botany, RTM Nagpur University, Nagpur. His research papers have been published in reputed journals and presented in national conferences.

Dr. Mundeep G. Awaley, M.Sc. Ph.D., is working as an Assistant Professor and Head in Department of Botany, Bhawabhuti Mahavidyalaya, Amgaon (NAAC Reaccredited by Grade A) with teaching and research experience of 20 years. Recognized Ph.D. Supervisor in the Faculty of Science and Technology of Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur. Two Research Students are working under his guidance for their Doctoral Degree. He has completed one Minor Research Project entitled "Induction of Mutations by Gamma Irradiation and EMS in *Cajanus cajan* L." funded by UGC. He has published 15 research papers in reputed National and International Journals. He has attended more than 30 National and International Conferences/Workshops/Seminars/Symposia in India, Singapore and Malaysia and presented papers. He has organized one National Seminar on "Conservation and Sustainable Utilization of Wetland Flora". He has awarded a certificate for excellent performance as a Lecturer during the academic session 2006-07 by Director of Higher Education, Pune. 25 research projects of M.Sc. Students have been completed under his guidance. His area of interest is Palynology, Cytomorphology and Floristic Biodiversity.

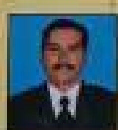

Dr. Anil S. Dahat obtained his M.Sc. and Ph.D. from the Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. Presently, he is working as an Assistant Professor and Head, Department of Botany at Arts, Commerce & Science College, Arvi, Dist. Wardha. He has a vast teaching experience of 21 years at U.G. level. His areas of specialization include Mycology and Plant Pathology, Pollination Biology, and Reproductive Biology. His several research papers have been published in National and International Journal of repute and Proceeding of National and International conferences.

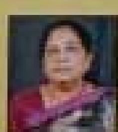

Dr. S.P. Qureshi, M.Sc., Ph.D., is working as an Assistant Professor and Head, Department of Botany at J.M. Patel College of Arts, Commerce and Science, Tirada. She has 21 years of teaching experience at U.G. level and 19 years at P.G. level and 15 years of research experience. She has published number of research papers in national and international journals. Her area of interest is Paleobotany, Ethnobotany and Plant Pathology. She is undergoing one MRP. She is a Life Member of International Organisation of Paleobotany and Indian Science Congress.

ISBN: 978-93-5142-719-3

www.himpub.com

ISBN: 978-93-5142-719-3 PSB 0215 ₹ 195/-

Atharva Publications

Revamping of Academic Libraries for New Generation (VOL - I)
National Conference Papers
RALNG 2018
Copyright © All rights reserved.
ISBN : 978-93-88544-05-4

Publisher & Printer
Mr. Yuvraj Mali
Atharva Publications
Dhule : 17, Devidas Colony,
Varkhedi Road, Dhule - 424001.
Contact : 9405206230
Jalgaon : Basement, Om Hospital,
Near Anglo Urdu Highschool,
Dhake Colony, Jalgaon - 425001.
Contact : 0257-2253666, 9764694797
Email : atharvapublications@gmail.com
Web : **www.atharvapublications.com**

In Association with
Maharashtra University and College Librarians Association

First Edition
30th November 2018
Type Setting
Atharva Publications
Price
Rs. 500/-

Disclaimer: *The authors are solely responsible for the contents of the papers compiled in the volume book. The publishers or editors / Maharashtra University and College Librarians Association do not tak responsibility for the same in any manner. Errors if any purely unintentional and readers are requested t communicate such error to the publishers or editors to avoid discrepancies in future.*

E-Resources, Concepts and Use : An Overview 137
- Dr. Harshal R. Nimbhorkar

Social Networking Tools for Library Services 140
- Mr. Kishor Pandharinath Bhole

Library 2.0 in the Libraries 144
- Prof. Pradip Tulshiram Patil

A Model Plan for Providing E-Resources to the Rural Students 148
- Dr. Vijay Srinath Kanchi

Use of Social Networking Sites among Social Science Student of Arts, Commerce and Science College, Navapur : A Study 152
- Rahul K. Tupe, Dr. Chandrakant Satpute, Sandip B. Khandare

Leadership Skills in Library Professional Services 156
- Dr. G.N. Panchal, Dr. Sambhaji G. Patil

Institutional Repositories : Concept, Benefits and Challenges 160
- Mr. V.M. Pawar, Dr. U.R. Aghav

Impact of Social Media on Marketing of Library and Information Services 163
- Anil Venkatrao Jadhav, Dr. Jagdish N. Kulkarni

Reading in A Digital Age : Print Versus Digital Special Reference to Shri Shivaji College of Education Amravati 167
- Dr. Vandana R. Khakre (Kasar)

Impact of Social Networking Sites on Academic Libraries 170
- Priti G. Patil

Marketing Strategy of B. Pharmacy College Library Services in Aurangabad City 174
- Shripad R. Pathrikar, Dr. Veena M. Kamble

Traditional Library Services and E-Library Services in College Libraries Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar University, Aurangabad 181
- Mrs. M.S. Sutar, Dr. Daya Patil (Dalvi)

Best Practices in College of Social Work Badnera Library : A Study 185
- Anita P. Patil

Information Consolidation & Repackaging Service & Fundraising 189
- Mr. Shekhar G. Dixit

Electronic Content Development : A Modern Information Repackaging Service 192
- Mr. Umesh A. Khadse

Use of E-Resources for Development of Higher Education 196
- Jitendra R. Dange

The Utilization Study of Online Academic E-Information Resources and Its Services Utilize in Engineering College Libraries in Sindhudurg and Ratnagiri Districts 200
- Shri. Kishor M. Waghmare, Dr. Chandrashekhar D. Wani

Plagiarism Guidelines of University Grant Commission : Impact on Research Community in India 204
- Mr. Ramesh Sutar, Mr. Hemant Shetye, Ms. Pallavi Dhoke

Use of Whats App Application Among the College Student of Shri V.S. Naik College, Raver, Dist. Jalgaon 208
- Dr. Mukhyadal B.G., Wankhede R.S.

Best Practices in Arts, Commerce & Science College, Arvi Library 213
- Dr. Manisha R. Khakre

Open Access Institutional Repositories : An Overview 218
- Mr. Nikhil Ravindra Patil, Dr. Chandrashekhar D. Wani

Reading Interest in School Students : Problems and Solutions 222
- Miss. Jyoti S. Suryawanshi, Mr. Anandrao Padmar

Best Practices in Arts, Commerce & Science College, Arvi Library

Dr. Manisha R. Khakre
Librarian,
Arts, Commerce & Science College,
Arvi, Dist. Wardha (Maharashtra)

Abstract

The Information and Communication technology brings tremendous changes in the function of cademic libraries to cope up with used expectation the responsibility of academic libraries also ncreases to meet the demand of users libraries must have to adopt different techniques and tools and rovide It based services to the users. This paper is a case study of Arts, Commerce and Science College ibrary, Arvi (MH). The paper describes in detail the services & facilities provide to readers as well as evelopment of automation procedures and applied tools and to identify the status of library.

Keywords - Best Practices, User Education, Library Automation, ICT, Collection Development, PAC, Library Automation Software, LIBMAN & N-LIST.

Library Collection

In ACSC library there are total 33000 collection of books, journals'reports 'printed and non-print naterial and e-journals and e-books also.

LIBRARY AT A GLANCE

1	BOOKS	32203
2	JOURNALS	9
3	REFERENCE BOOKS	562
4	MAGAZINES	30
5	CDS/DVD	115
6	NEWSPAPERS	05
7	BOUND VOLUMES	60
8	COMPETITIVE EXAM. BOOKS	2051
9	DONATED BOOKS	2901
8	N-LIST, AHMEDABAD	CONSORTIA

Special Features of Library

- Library is automated. Using LIB-MAN software . Bibliographic data of all library collection is added in the database
  - Library provides e-resources includes 31,30500+ books and 6000+ e-journals through the N-List consortia.
- Barcode System is available and work is under process.
- CCTV cameras are available in the library.

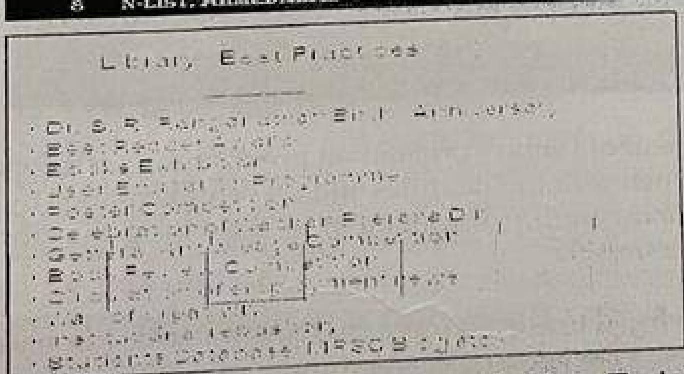

The Information and Communication Technologies (ICT) brings tremendous impact on the unctioning of academic libraries. Government of India, UGC and NAAC are seriously concerned regarding ow to improve the standards of education and establish best practices in the universities and colleges braries. The developments in ICT have changed the users' expectation indifferent ways. In order to erve the users demands effectively, the academic librariesneed to identify and adopt best practices.

Best Practices

Definition - ODLIS (Online Dictionary of Library and Information Science) describes bestpractices s follows: "In the application of theory to real-life situations, procedures that,when properly applied, onsistently yield superior results and are therefore used as reference points in evaluating the effectiveness f alternative methods of accomplishingthe same task. Best practices are identified by examining empirical vidence of success."

Concise Oxford English Dictionary describes 'Best practices as quality of mostexcellent or desirable ype or most appropriate, advantageous, highly improved,outstanding, par excellence services or the ustomary or expected procedure or way ofdoing something that is usual or expected way in a particular

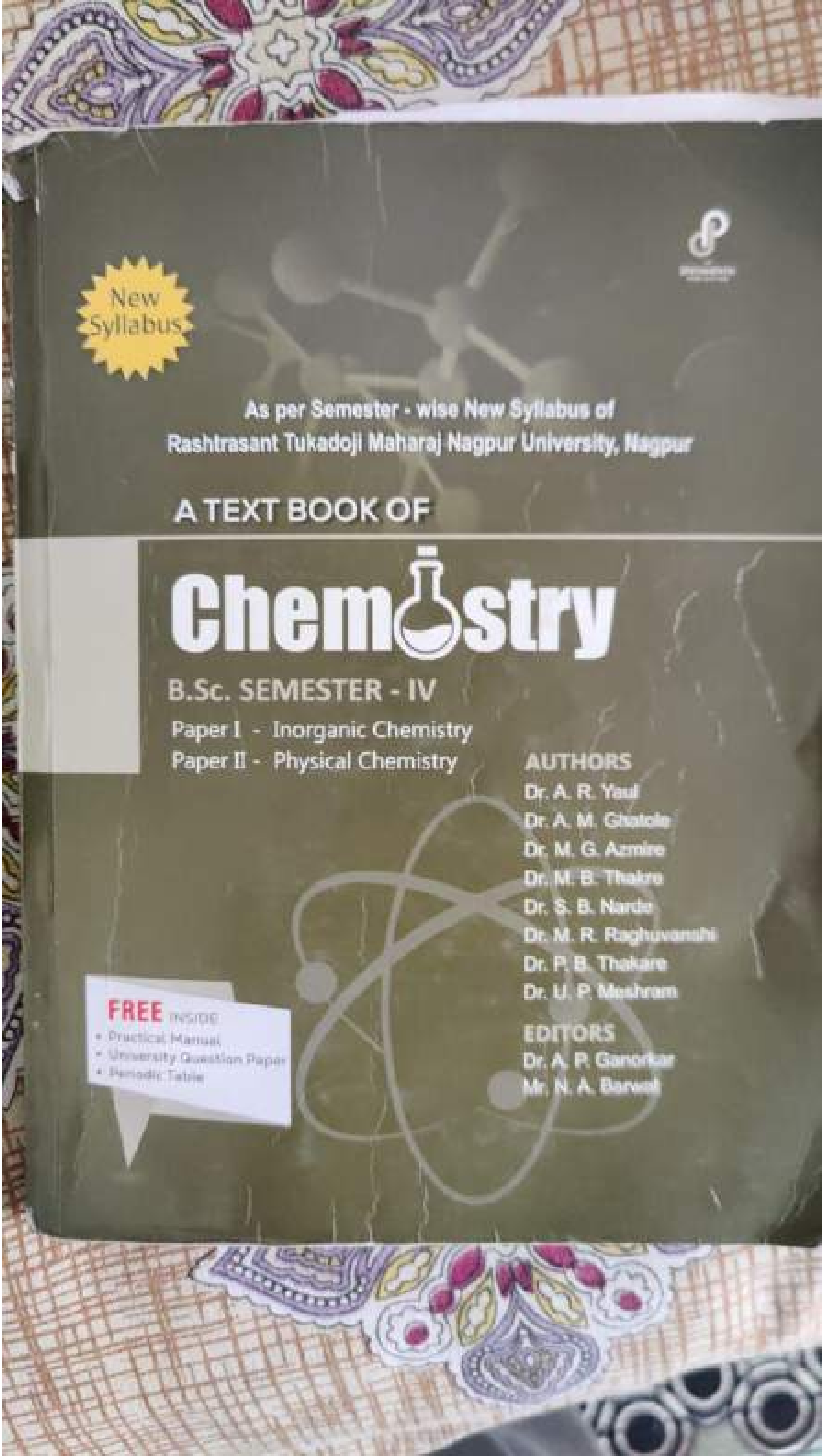
New Syllabus
As per Semester - wise New Syllabus of
Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur
A TEXT BOOK OF
Chemistry
B.Sc. SEMESTER - IV
Paper I - Inorganic Chemistry
Paper II - Physical Chemistry
AUTHORS
Dr. A. R. Yaul
Dr. A. M. Ghatole
Dr. M. G. Azmire
Dr. M. B. Thakre
Dr. S. B. Narde
Dr. M. R. Raghuvanshi
Dr. P. B. Thakare
Dr. U. P. Meshram
EDITORS
Dr. A. P. Ganorkar
Mr. N. A. Barwat
FREE INSIDE
• Practical Manual
• University Question Paper
• Periodic Table

Copyright © DnyanPath Publication, Amravati (INDIA)

No part of this publication may be reproduced or distributed in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopy, recording, or otherwise or stored in a database or retrieval system without the prior written permission of publishers. This edition can be exported from India only by the Publishers.

A TEXT BOOK OF

Chemistry

B.Sc. SEMESTER - IV

Paper I - Inorganic Chemistry | Paper II - Physical Chemistry

Published by **DnyanPath Publication, Amravati (INDIA)**

The first edition published in 26th January 2022

ISBN : 978-93-91331-78-8

DnyanPath® Publication

ISO 9001 : 2015

Visit us

www.dnyanpath.org

Reg. Office	:	FFS-A, Block C, First Floor, Venus Plaza, Shegaon Naka, V.M.V. Road, Amravati - 444 603 (Maharashtra)
Our Network	:	Maharashtra, Delhi, Gujrat, Chattisgarh, Telangana, Bihar.
Visit us	:	www.dnyanpath.org
Contact us	:	dnyanpathpub@gmail.com
Phone	:	08600353712, 09503237806

Printed at - Shri Gurudeo Printers, Amravati.

Mahatma Fule Sankul, Shegaon Naka,

V.M.V. Road, Amravati - 444603 (Maharashtra)

SACHIN

Marketed by - Sachin Educational Traders

10A, Shivrasik Nagar, Kathora Naka, Near Ring Road,

Amravati - 444 604 | Phone - 09022571986

Email - sachineducationaltraders@gmail.com

Price : ₹ 200/-

B.Sc.
FOURTH SEMESTER

DnyanPath Edition

SPECIAL FEATURES

- Content of the book is as per the syllabus of RTMNU, Nagpur.
- Experienced and Professional writers.
- Simplicity of expression yet high quality content.
- Independent section for questions and numerical data
- Inclusion of practical manual.
- Variety in the methods / solutions.
- Multicolor Periodic Table.
- Inclusion of questions bank.

OUR TITLES

- Text Book of Chemistry B.Sc. Semester - I
- Text Book of Chemistry B.Sc. Semester - II
- Text Book of Chemistry B.Sc. Semester - III
- Text Book of Chemistry B.Sc. Semester - IV
- Text Book of Chemistry B.Sc. Semester - V
- Text Book of Chemistry B.Sc. Semester - VI

For Purchase

Scan the Bar code

Available at
amazon.in

DnyanPath®
Publication
ISO 9001 : 2015

Price : 200/-

Maharashtra - Delhi - Gujrat - Chhattisgarh - Telangana - Bihar

ISBN-978-81-951099-0-6

Current Trends in Humanities & Commerce

Peer-Reviewed Book Chapter

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Dr.Dinesh W.Nichit
Editor :

Published By

Aadhar International Publications
Amaravati

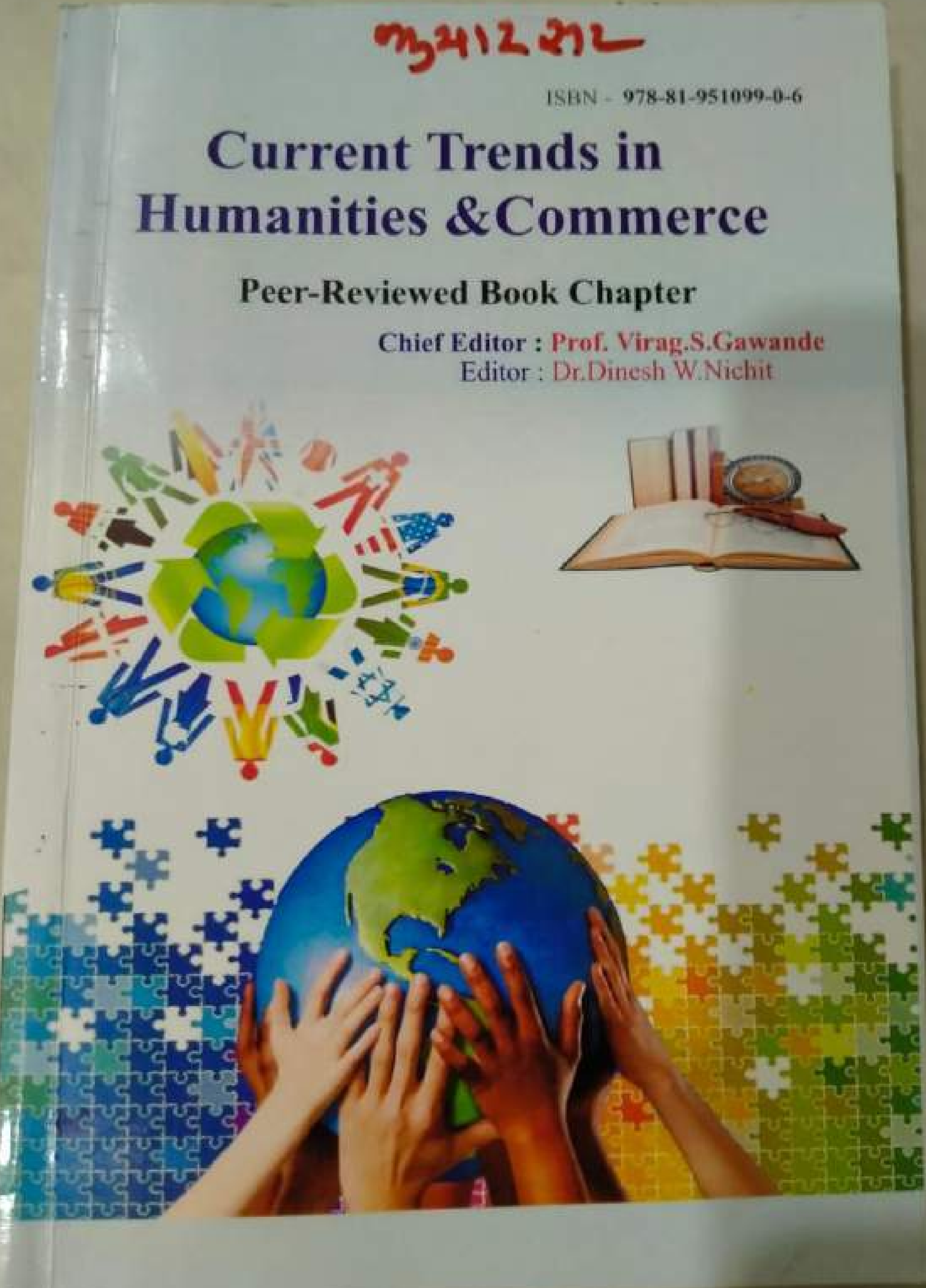
ISBN - 978-81-951099-0-6
Current Trends in
Humanities &Commerce
Peer-Reviewed Book Chapter
Chief Editor : Prof. Virag.S.Gawande
Editor : Dr.Dinesh W.Nichit

ISBN-978-81-951099-0-6

13	Covid-19 Pandemic and Its Effect on Indian Women: A Study **Baban Tukaramji Bhalerao**	108
14	India's National Policy On Personal Law: What is and What is expected to be **Dr. P. H. Pendharkar**	116
15	Human Rights and Environmental Rights **Mrs. Rohini S. Dhikale**	156
15	Human Rights and Environmental Rights **Mrs. Rohini S. Dhikale**	156
16	संत तुकारामांचा साहित्यनिर्मिती विषयक दृष्टिकोन **डॉ. सुधाकर वि. भुयार**	165
17	(कोविड–१९) महिला नेतृत्वाचा दृष्टीकोन एक अभ्यास **डॉ. किरण राजेंद्र बेलुरकर**	175
18	कोरोना काळातील कौटुंबिक हिंसाचाराचे विश्लेषणात्मक अध्ययन **प्रा.डॉ.मंगला अजाबराव कडवे**	183
19	जलसाक्षरतेमध्ये महिलांची भूमिका **डॉ. विद्या श्रीकृष्ण भारंबे**	190
20	महाराष्ट्रातील नागरीकरण –ऐतिहासिक मागोवा **डॉ. प्रेमचंद गुंडू गायकवाड**	198
21	दृष्यांतपाठातील आचार संहिता **डॉ. प्रा. प्रवीण कारंजकर**	206
22	घरगुती काम करणाऱ्या महिलांवर कोविड–१९ च्या लॉकडाऊनचा प्रभाव **डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार**	212
23	राज्यशास्त्र आणि स्पर्धा परीक्षा **डॉ. विनोद मोरातराव मुडे**	218

ISBN-978-81-951099-0-6

शब्दचि आमुच्या जीवाचे जीवन। शब्दे वाटू धन जन

लोका॥२॥

तुका म्हणे पाहा शब्दचि हा देव। शब्देचि गौरव

पूजा करू॥३३९६॥

शब्द हेच धन, शब्द हाच देव आणि शब्द हेच जीवन अशा आशयघन शब्दात त्यांनी शब्दाचे महात्म्य वर्णिले आहे.

साहित्याची निर्मिती ही अंतःप्रेरणेने होते हा एक महत्वाचा विचार तुकोबांनी स्वानुभवाने मांडला आहे. ते म्हणतात माझे काव्य अंतःस्फूर्त आहे, आतून भरून येते. न राहवल्यामुळे ते शब्दरुपाने बाहेर येते. 'I sing because I must' अशी टेनिसनसारखी त्यांची अवस्था होऊन जाते म्हणूनच ते लिहितात –

अंतरीचे धावे स्वभावे बाहेरी। धरिता ही परी

आवरेना॥२८९॥

मेघदर्शन झाल्यावर मोराला जसे राहवत नाही आणि तो आनंदाने पिसारा फुलवून नाचू लागतो तशी अवस्था निर्मितीच्या वेळी तुकोबांची होते.

तुका म्हणे मेघ नाचवी मयूरे। लपविता खरे येत

नाही॥२८९॥

याठिकाणी काव्य म्हणजे उत्कट भावनांचा सहजोद्रेक या वर्डस्वर्थच्या काव्याच्या व्याख्येचे अनावर स्मरण होते. थोडक्यात साहित्याची निर्मिती ही सहजस्फूर्त अंतःप्रेरणेने होते हेच तुकोबांनी आपल्या अभंगातून सांगितले आहे.

साहित्याच्या प्रयोजनासंबंधीही तुकोबांनी आपले विचार प्रगट केले आहेत. पोटासाठी, करमणुकीसाठी काव्य करू नये तुकोबांनी स्पष्टपणे बजावले आहे. पोटासाठी, हास्यरस पिकविण्यासाठी, करमणुकीसाठी कलेचा काव्याचा, साहित्याचा, नाट्याचा उपयोग करणे

ISBN-978-81-951099-0-6

ही तुकोबांच्या दृष्टीने अधम प्रवृत्ती आहे. देवाचे सोंग आणून पोटासाठी परमार्थाचे नाटक करणाऱ्यांच्या नशिबी तुकोबांनी नरकवास लिहिला आहे.

पोटाचे ते नट पाहो नये छंद। विषयांचे भेद

विषयरुप॥१॥

अर्थी परमार्थ कैसा घडो सके। चित्त लोभी भीके

सोगवाया॥२॥

देवाची चरित्रे दाखविती लीळा। लापवाच्या कळा

मोहावया॥३॥

तुका म्हणे चिंती राहे अभिलास। दोघा नरकवास

सारिखाचि॥९५३॥

साहित्यनिर्मितीसाठी अंतरी कळवळा असणे आवश्यक आहे. अंतरीच्या कळवळ्याशिवाय आलेले शब्द व्यर्थ आहेत. लोकांबद्दल, समाजाबद्दल ज्यांच्या अंतरी तळमळ नाही, लोकांसाठी ज्यांच्या डोळ्यात पाणी येत नाही पण लोकांना रिझविण्यासाठी जे चावटीचे उत्तम बोल काढू शकतात त्यांच्याविषयी घृणा व्यक्त करताना तुकोबा म्हणतात–

न ये नेत्रा जळ। नाही अंतरी कळवळ॥१॥

तो हे चावटीचे बोल। जन रंजवणे फोल॥२॥

न कळे उत्तर। नाही स्वामी जो सादर॥३॥

तुका म्हणे भेटी। अव नाही दृष्टादृष्टी॥८२॥

केवळ विनोदासाठी रचना करू नये, केवळ लोकांनी हसावे उडविण्यासाठी, लोकांचे मनोरंजन, करमणूक करण्यासाठी काव्यरचना करू नये असे तुकोबांना वाटते.

ISBN-978-81-951099-0-6

संत तुकारामांचा साहित्यनिर्मिती विषयक दृष्टिकोन

डॉ. सुधाकर वि. भुयार
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी, जि. वर्धा

महाराष्ट्र ही वीरांची आणि संतांची भूमी म्हणून जशी ओळखली जाते तशीच ती समाजसुधारकांची गंगोत्री म्हणूनही ओळखली जाते. अशाच या परम, पवित्र पावन देशांत तुकारामांसारखी असामान्य विभूती जन्माला आली. तुकाराम! मानवी जीवनातील अनेक उत्कट अनुभवांना अत्यंत समृद्ध आणि आशयघन शब्दांमध्ये साकारणारा एक शब्दप्रभू, प्रतिभावंत महाकवी, धर्माला नीतीचे आणि निष्कपट भावनेचे, भक्तीच्या साह्याने अधिष्ठान देणारा एक सच्चा, आचारवंत भक्त, अक्षरश: सर्वस्व पणाला लावून धार्मिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक अन्यायाच्या विरोधात दंड थोपटून उभा राहणारा, समाजातील नीतीभ्रष्ट माणसांना आव्हान देऊन समाजात क्रांतिकारक बदल घडवू पाहणारा समाजसुधारक, समाजातील अज्ञ जनांना मेघासारखा उपदेश करणारा, एक उपदेशक, लोकशिक्षक, अंतरीच्या कळवळ्याने लोकांसाठी तळमळणारा एक महान संत. भगवतगीतेपासून ज्ञानेश्वरीपर्यंत आलेले तत्वज्ञान पुन्हा एकदा लोकांच्या परिभाषेत मांडणारा एक तत्तचिंतक प्रबोधनकार अशा आगळ्यावेगळ्या व्यक्तिमत्वाचा धनी असलेल्या तुकारामांनी, प्रसंगपरत्वे आपले साहित्यविषयक विचार अनेक अभंगातून व्यक्त केले आहे. त्याचा आढावा आपल्याला प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या निमित्ताने घ्यावयाचा आहे.

शब्द हे साहित्याचे एकमेव घटकद्रव्य आहे. याची जाणीव तुकारामांना होती. शब्दांची महती त्यांना पूर्णपणे पटली होती म्हणूनच शब्दांची महती त्यांनी खालीलप्रमाणे वर्णिली आहे –

आम्हा घरी धन शब्दांचीच रत्ने। शब्दांचीच शस्त्रे यत्ने करु।१॥

ए.आर. पब्लिशिंग कंपनी
के-37, अजीत विहार, दिल्ली-110084
फशेन : +919968084132, +917982062594
e-mail : arpublishingco11@gmail.com

ISBN : 978-93-94165-16-8

Price : 595/-
© डॉ. एकादशी जैतवार-भैरम
प्रथम संस्करण : 2022

ले-आउट : शेष प्रकाश शुक्ल
मोबाइल : 97-16-54-35-13
कॉम्पैक्ट प्रिंटर, दिल्ली-110 032 में मुद्रित

अनुक्रम

सम्पादकीय 7

1. नारी विमर्श के नये आयाम 15
   —डॉ. वंदना खुशालानी

2. स्त्री चिंतन की वैचारिकी : भारतीय दृष्टि 22
   —डॉ. मनोज पाण्डेय

3. स्त्री वह सब कुछ है, मगर वह पुरुष नहीं है 33
   —प्रो.(डॉ.) अनुसुइया अग्रवाल

4. वैदिक काल के स्त्री विमर्श की प्रासंगिकता 39
   —प्रो. पुनीत बिसारिया

5. हिंदी सिनेमा और स्त्री 44
   —डॉ. प्रियदर्शिनी

6. कुसुम अंसल के उपन्यास : 'नींव का पत्थर' में रागात्मक संवेदना 52
   —डॉ. गिरिजा शंकर गौतम

7. आशा प्रभात की कहानियों में स्त्री विमर्श के स्वर 55
   —डॉ. श्यामप्रकाश आ. पांडे

8. स्त्री विमर्श : वैदिक और आधुनिक काल में दिशा बोध 61
   —डॉ. नरेन्द्र प्रताप सिंह

9. हिन्दी साहित्य में स्त्री विमर्श 66
   —डॉ. राजेन्द्र गंगाधरराव मालोकर

10. हिंदी कथा साहित्य में स्त्री-विमर्श 71
    —प्रा. लक्ष्मण किसनराव पेटकुले